

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅੱਜ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸੁੱਖ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵਸੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਪਰੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ-ਭਰਪੂਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਜ਼ਬਨ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਮੇਂ, ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

“ਇਸ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੀਵਨ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਆਬਾਦੀ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਨੀਵਾਂ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹਨ।” 1

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਇਸ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਸੱਠਵਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਰ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਏ। “ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਸੇ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋਈ।” 2 ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸੱਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਬਹੁਪਰਤੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਚਰਿਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।” 3

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਸਦੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਜ ਇਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਵਰਗ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸੰਦਰਭਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ

ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਈ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜੋ ਇਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਬੇਵਤਨ ਹੋਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਲਕੜੀਆਂ ਪਾੜਦਿਆਂ, ਲੱਕੜ ਦੇ ਕਾਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਫੱਟੇ ਖਿਚਦਿਆਂ, ਰੇਲਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਟੜੀਆਂ ਵਿਛਾਉਂਦਿਆਂ, ਸੜਕਾਂ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਤੇ ਨਫਰਤ ਜਰਧਿਆਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਦੇਸ਼ੋਂ ਪੈਣ ਧੱਕੇ, ਪਰਦੇਸ ਢੋਈ ਕੋਈ ਨਾ

ਸਾਡਾ ਪਰਦੇਸੀਆਂ ਦਾ ਦੇਸ ਕੋਈ ਨਾ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗ਼ਦਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਗ਼ਦਰ’ ਅਤੇ ‘ਗ਼ਦਰ ਗੁੰਜਾਂ’ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ ਕਾਵਿ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਾਭਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਾ-ਉੱਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਸੇਵਾ ਦੇਸ ਦੀ ਜਿੰਦੜੀਏ ਬੜੀ ਔਖੀ,

ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਢੇਰ ਸੁਖਾਲੀਆਂ ਨੇ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਇਆ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲੀਆਂ ਨੇ।

ਗ਼ਦਰ-ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਦਾ ਕਰ ਖਾਂ ਯਾਦ ਸਾਕਾ,
ਬਣ ਕੇ ਸੂਰਮਾਂ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਖੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।
ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਬਲ ਨਾ ਦੇਖ ਹੋਇਆ,
ਸੱਪ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਲੜ ਗਿਆ ਸੀ।”

*** *** ***

ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀਓ ਜ਼ਰਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਜੋ,
ਵੇਲਾ ਆਗਿਆ ਆਖਰੀ ਆਉਣ ਵਾਲਾ।
ਸਾਰੇ ਜੱਗ ਤੇ ਨੌਬਤਾਂ ਬੱਜ ਗਈਆਂ,
ਮਾਰੂ ਬੱਜਿਆ ਤੁਸਾਂ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਵਿਦਰੋਹ ਨਾਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਗ਼ੁੱਸੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ, ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਰਵਾਇਤੀ ਛੰਦਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਕ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਇਸ ਦੇ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਦੌਰ ਸੱਠਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੌਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਲੋਂ, ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਨਿਜਿਠਣ ਲਈ ਆਵਾਸ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਢਿੱਲ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈਰਾਨੀ-ਜਨਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ, ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਡਾ. ਸ.ਪ. ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

“ਦੋ ਸੌ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸੌ ਦੇ ਲਗਭਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਗੋਚਰੀਆਂ ਹਨ।” 4 ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਸਿਰਜਣਯਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਕਿਹੜੇ ਹਨ? ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ।

“ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ, ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਜਗੀਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਮੱਧਵਰਗੀ ਰੁਚੀ, ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਅਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ।” 5 ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਟ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵੀ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਇਸੇ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ।

ਵਤਨੋਂ ਬੇਵਤਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ, ਘਰ-ਵੈਰਾਗ ਜਾਂ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ ਇਸੇ ਕਿਸਮਦੀ ਵਿਜੋਗੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਦਾ ਨਾਤਾ ਟੁੱਟਾ,

ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਮਿੱਤਰ ਝੌਲੇ ਝੌਲੇ ਹੋਏ।

ਬਾਪੂ ਦੀ ਅੱਧ ਗਿੱਲੀ ਦਾੜੀ ਕੰਬੀ
 ਮਾਂ ਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਹੰਝੂ ਲਕੋਏ।
 ਪਹਿਲਾਂ ਗਲੀਆਂ ਤੇ ਇੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਗੁੰਮੀਆਂ
 ਪਿੱਛੋਂ ਬੜੇ ਬਨੇਰੇ ਅੰਬਰ ਵਿਚ ਸਮੋਏ।”

_____ ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ

ਜਦ ਕਦੀ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਘਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ,
 ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਬਿਰਖ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਕਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ।

_____ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ

ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤਕ ਵਸੀਂ
 ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ
 ਤੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਸੱਭ ਦੇਸ਼ ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਹਨ
 ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਮਾਂ ਨਹੀਂ।”

_____ ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ

ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਭਾਲ 'ਚ ਤੁਰੇ
 ਕਿ ਮੱਥੇ ਦੀ ਅੱਖ ਖੋ ਬੈਠੇ
 ਹੁਣ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਾਂ
 ਸਾਡਾ ਲਿੰਬਿਆ ਪੋਚਿਆ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?”

_____ ਭੁਪਿੰਦਰ ਪੁਰੇਵਾਲ

ਬੇਗਾਨੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾਂ
 ਬੇਗਾਨੀਆਂ ਤੇ ਕਮੀਨਗੀ ਭਰੀਆਂ
 ਨਜ਼ਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਹੀ ਬੇਵਤਨੀ ਹੈ।

_____ ਅਮਰ ਜਿਉਤੀ

ਅਜਨਬੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਬੇਰੁਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਉਦਰੇਵਾਂ ਅਤੇ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੁਵੱਲੀ ਖਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮੁੜ ਜਾਵਾਂ

ਐਥੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਨਾ ਪੱਕਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ

ਇਹ ਧਰਤੀ ਖਬਰੇ ਕਦ ਮੇਰੀ ਬਣਨੀ

ਬਣਨੀ ਕਿ ਨਾ ਬਣਨੀ। ”

ਦੋ-ਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ

ਸਦਾ ਕੱਚੀਆਂ

ਦੋ-ਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਨਾ ਲਾਉਂਦੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ।

_____ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਦਰਭ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ, ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਿਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਉਦਿਓਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਣ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਾਰਣ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੈਸਾ ਆਧਾਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਉੱਪਰ ਅਸਰੰਦਾਜ਼ ਹ ਰਹੀ ਸੀ।

ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬੋਲ ਬਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ-ਪ੍ਰਧਾਨਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਹਾਵੀ ਸੀ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਕਾਰਣ ਭਾਈਚਾਰਕ

ਸਾਂਝ ਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਮਾਹੌਲ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਓਪਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਭਰਪੂਰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਥੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ ਕਮਾਏ ਡਾਲਰ ਜਾਂ ਪੌਂਡ ਪਦਾਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉੱਤੇਜਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਵੇਂ ਆਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੈਸੇ ਦੀ ਅੰਨੀਂ ਦੌੜ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਤੌਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਸ਼ੀਨੀਕ੍ਰਿਤ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਜੋਗੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਮੋਹ ਸਤਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਭੂ-ਹੇਰਵੇ ਦੀ ਥੀਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਇਸੇ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੇ ਤਣਾਉ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਸੰਤਾਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਘਰ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰ ਵਾਲੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਾਲ ਨਿਜਿਠਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਜਾਂ ਸਮਾਨੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨੂੰ ਰਚਨਾ-ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

ਦੇਸ਼ ਮੇਰਾ ਜੋ ਜੰਮਣ-ਭੋਂ ਹੈ

ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਨਿਹੁੰ ਹੈ।

ਮਹਿਕ ਉਹਦੀ ਹੈ ਸਾਹਾਂ ਅੰਦਰ,

ਯਾਦ ਉਹਦੀ ਹੈ ਰਾਹਾਂ ਅੰਦਰ।

ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਤਾਂ ਢਿੱਡ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ,

ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ।

*** *** ***

ਦੇਸ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੈ।

ਦੇਸ ਬਿਗਾਨੇ ਰੂਹ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ।

ਏਸ ਜਿੰਦੂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਸੁੱਖ ਹੈ।

_____ ਸ਼ਿਵ ਚਰਨ ਗਿੱਲ

ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਦਰੇਵੇਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਵਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਆਰਥਕ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਅਨੁਕੂਲੀਕਰਣ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਕੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਜ਼ੁਬਾਨ ਦੇਣ ਲਈ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਤੇ ਆਵਾਸ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਦੋਸਤਾ ਪਰਦੇਸ਼ ਇਹ।

ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਰਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਲੀਕ ਦਿੱਤੀ ਮੇਸ਼ ਇਹ।

ਲਾ ਕੇ ਜੁਆਨੀਆਪਣੀ, ਬੁਢਾਪਾ ਮੇਰਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ,

ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਏ, ਆਪਣਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਇਹ।

ਇਸੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ, ਦੇਵ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ, ਉਦਰੇਵੇਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਪਰਵਾਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਰਿਆ ਨਹੀਂ

ਮੈਂ ਉਦਰੇਵਿਆਂ ਦੇ ਨੁੱਕਿਆਂ 'ਚ ਹੌਕਿਆਂ ਦੀ

ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੌਂਦਾ।

ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਰਸ ਭਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਹਨੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ

ਝੰਡਾ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ 'ਚ ਮੈਂ ਪੁਲ ਉਸਾਰਦਾ ਹਾਂ

ਹੋਰ ਰਹਿਤਲਾਂ ਦੀ ਚਮਕੀਲੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ

ਸਿੰਜਿਆ ਗਿਆ ਪਾਣੀ ਹਾਂ ਮੈਂ।

ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਪੰਗਤੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਵੀ ਹਨ। ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ ਆਰਥਕਤਾ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵੀ ਹੁਣ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਸੋਚ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਹੋਕੇ ਆਪਣੇ ਹੋਂਦ-ਮੁੱਖੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਜਿੱਥੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀ ਵਿਰਾਟਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਓਥੇ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਿਗੂਣੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਗੁਰੂਮੇਲ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਪੰਗੀਆਂ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਪੁਰਜ਼ਾ ਪੁਰਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਗਿਰਦੇ

ਬਿਖਰ ਗਿਆਂ ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ

ਆਪਣਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਭਾਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਗਲੋਬ ਸੱਖਣੇ ਜਹਾਨ ਵਿਚ

ਵਿਚ ਬਿੰਦੂ,

ਸੁਕੜ ਗਈ ਪਰ ਚੇਤਨਾ।

*** **

ਮੇਰੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ

ਜਿਸ ਮੁਕਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਘਰ ਹੈ,

ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾ ਆਇਆ।

ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਵੀ

ਸਦਾ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਗਲੋਬਲ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਨਵੇਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਉੱਤੇ, ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਨਵਤੇਜ ਭਾਰਤੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਧੰਜਲ, ਗੁਰੂਮੇਲ, ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ, ਜਗਤਾਰ ਢਾਅ, ਬਲਦੇਵ ਬਾਵਾ, ਨਿਰੰਜਨ ਨੂਰ, ਗੁਰਨਾਮ ਗਿੱਲ, ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਗਿੱਲ, ਦੇਵ, ਸਤੀ ਕੁਮਾਰ, ਅਜੀਤ ਰਾਹੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿਸ਼ਾਸਤਰ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਧਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮੀਕਰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਿਧਰੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਗਲੋਬਲ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।